

ԿՈՇԻ XVI-XVIII ԴԴ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁԸ

Վեռա Բոյան

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Արմավյան 52

Էլ. հասցե՝ veraboyan777@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 15.09.2021, գրախոսվել է 16.09.2021, ընդունվել է տպագրության 7.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-279

Ներածություն

Դրամը՝ որպես երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային գործընթացներն արտացոլող հուշարձան, կարևոր աղբյուր է՝ լուսաբանելու պատմական իրադարձությունները, առանձին խրթին հարցերը: Այդ առումով բացառիկ կարևորություն են ներկայացնում գանձերը, որոնց քննությունն ընդարձակում է երկրի դրամաշրջանառության, նրա՝ այլ երկրների հետ առևտրատնտեսական և ռազմաքաղաքական հարաբերությունների մեկնաբանման սահմանները:

Նման արժեքավոր գտածո է Կոշից (Արագածոտնի մարզ) հայտնաբերված XVI-XVIII դդ. ռուսական արծաթե կոպեկներից բաղկացած գանձը, որը հետաքրքիր է թե՛ իր մեծաքանակ կազմով, թե՛ դրամական տիպերի բազմազանության առումով: Գանձը վերաբերում է մի ժամանակաշրջանի, երբ Արևելք-Արևմուտք առևտրական հարաբերություններն աննախադեպ չափերի են հասնում, իսկ միջազգային շուկայում մեծանում է հայ առևտրական կապիտալի դերը:

Աշխատանքի նպատակն է քննել Կոշի դրամական գանձը հայ վաճառականության՝ Ռուսաստանի և արևմտաեվրոպական երկրների հետ առևտրատնտեսական և մշակութային կապերի համատեքստում¹:

Գանձերի ուսումնասիրությունն ընթանում է դրամների կնիքների համեմատության, հատաձույլի համար հումք հանդիսացած մետաղի ներմուծման աղբյուրների հետազոտմանը համընթաց, որը կարևոր է ոչ միայն դրանց թողարկման ժամանակաշրջանի մանրամասները քննելու, այլև շրջանառության ժամանակային և տարածքային սահմանները ճշտելու տեսանկյունից:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող ռուսական դրամների գանձը՝ բաղկացած 3077 արծաթե դրամներից, գտնվել է Կոշ գյուղից

¹ Նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող գանձեր են գտնվել նաև Կովկասյան տարածաշրջանից (Ուստյա 1940, 66, Ուստյա 1954, 64), ինչպես նաև մի շարք գանձեր ու առանձին դրամներ են բերվել Էջմիածնի թանգարանից և Լազարյան ճեմարանից, որոնց ծագումը, ցավոք, անհայտ է, սակայն չի բացառվում դրանց՝ Հայաստանից գտնվելու փաստը, որոնք ներկայումս պահվում են ՀՊԹ-ում:

1934 թվականին (ՀՊԹ 12776-15852): Կոշը (Կվաշ, Կուաշ²) հիշատակվում է բազմաթիվ մատենագիր աղբյուրներում³, հարուստ է պատմամշակութային հուշարձաններով: Այն կազմել է պատմական Արագածոտն գավառի մաս, որը Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի գավառներից էր⁴: Ներկայում այն Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանի մեջ է, որը, ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Հայաստանով անցնող հինգ ճանապարհային մայրուղիներից մեկի՝ Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս ուղղության վրա է գտնվել⁵: Կոշը հիշատակվում է նաև անեցի հարուստ վաճառական Տիգրան Հոնենցի կառուցած Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1215 թ.) արևելյան որմի արձանագրության մեջ⁶, որտեղ թվարկվում են Հոնենցի նվիրատվությունները, այդ թվում՝ այգիներ Երևանում, Օշականում, Կոշում⁷:

Արագածոտնի մարզն իր աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի շնորհիվ գտնվել է առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում: Բնական անառիկություն և շրջակա տարածքի նկատմամբ լավ տեսանելիություն ունեցող Կոշի բերդում արված հնագիտական պեղումները⁸ փաստում են, որ այն անմասն չէր ռազմական և առևտրական ճանապարհներից: Այդ է ապացուցում նաև Զաքարիա Քանաքեռցու տեղեկությունը մոտակա Կարբի գյուղում բնակվող պարոն Այվազի առևտրական ակտիվ գործունեության մասին (XVII դ.)⁹: Կոշի և շրջակա բնակավայրերի առնչությունը առևտրական գործընթացին հաստատում են գտնված դրամական գանձերը և առանձին դրամները¹⁰:

Հայ-ռուսական փոխառնչությունները XVI-XVIII դարերում

Հայաստանը XVI-XVIII դարերում հայտնվում է ռազմաքաղաքական ծանր իրավիճակում՝ դառնալով քաղաքական պայքարի թատերաբեմ երկու մուսուլմանական կայսրությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Նրանց մշտական պատերազմները բուֆերային երկիր հանդիսացող Հայաստանում, այնտեղ ծավալվող ավերիչ ռազմական գործողությունները մեծ վնաս էին հասցնում երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքին: Հայաստանի բաժանումը հարևան տերությունների միջև, դաժան սոցիալ-տնտեսական պայմանները և դրանով պայմանավորված

² Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1991, 209:

³ Խորենացի Բ, 2033, Բուզանդ Ա, 285, Եղիշե Ա, 611:

⁴ Մանուչարյան 2017, 35:

⁵ Մանանդյան 1936, 120, 133:

⁶ Դիվան հայ վիմագրության 1966, 62 (տախտակ XXI):

⁷ Манандян 1954, 279-281.

⁸ Միրիջանյան 2020, 58-59:

⁹ Քանաքեռցի 1969, 220-223:

¹⁰ Կոշից գտնվել են նաև պարթևական (ՀՊԹ 16895) և բյուզանդական (ՀՊԹ 1398-1399, 1407-1441, 1479-1495, 1502) դրամներ:

գաղթն ու օտար երկրներում հաստատվելը¹¹ իրենց արտահայտությունը ստացան հայերի կողմից գոյատևման և ինքնությունը պահպանելու նոր ուղիներ որոնելու մեջ, որոնցից է արևելյան առևտրի հմտությունները յուրացնելը և աստիճանաբար իրենց տեղը համաշխարհային առևտրում զբաղեցնելը: Հայերը լայն առևտրական գործունեություն են ծավալում արևելյան Եվրոպայի երկրներում, մասնավորապես Ռուսաստանում:

Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի երկարատև պատերազմների հետևանքով նրանց տարածքով անցնող առևտրական ճանապարհները մշտապես վտանգված էին, որոնք լուրջ խոչընդոտներ էին ստեղծում հայ վաճառականների գործունեության համար¹²: 1639 թվականին կնքվեց հաշտության պայմանագիր Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև, որով XVII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիսային Իրանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի առևտրական ուղիներով անցնող քարավանների համար ստեղծվեցին առևտրական գործունեության առավել ապահով պայմաններ: Այն նպաստավոր էր հատկապես հայ վաճառականների համար¹³, որոնք հանդես էին գալիս որպես կապող օղակ Արևմուտքի և Արևելքի միջև՝ խթանելով արևելաեվրոպական երկրների հետ առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդումը և, մասնավորապես, հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացումը: Դրան մեծապես նպաստեց Ալեքսեյ Միխայլովիչի (1645-1676 թթ.) կողմից հայ առևտրական դասին արտոնությունների տրամադրումը՝ 1667 թվականին կնքված պայմանագրով, որը վերահաստատվեց 1673 թվականին: Այս քաղաքականությունը շարունակեց նաև Պետրոս I-ը, որն արտոնություններ տրամադրեց Պարսկաստանից Ռուսաստան տեղափոխված հայ վաճառականներին: Բազմաթիվ փաստաթղթեր (արտոնագրեր, դիմում-նամակներ և այլն) վկայում են Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ վայրերում հայ վաճառականների տեղաշարժի և առևտրական գործունեություն ծավալելու մասին¹⁴:

XVI-XVII դարերը բնորոշվում են ռուսական առանձին իշխանությունների միավորմամբ մեկ միասնական կենտրոնի՝ Մոսկվայի իշխանության շուրջ: XVI դարի ընթացքում Մոսկվան բարգավաճում և դարավերջին դառնում է Արևելյան Եվրոպայի զարգացած տնտեսական կենտրոններից մեկը: Մոսկվայի մասին գրավոր ամենավաղ տեղեկությունը թվագրվում է 1147-ով, սակայն ուսումնասիրողները հնագիտական նյութի հիման վրա հանգել են եզրակացության, որ X-XI դարերում այդտեղ գոյություն է ունեցել առևտրա-

¹¹ Ժամկոչյան 1975, 603-618:

¹² Ագուլեցի 1938, 71-72, Խաչիկյան 1988, 17-19, Բայբուրդյան 1996, 12, Պապիկյան 2018, 129-141:

¹³ Փափազյան 1986, 156:

¹⁴ Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов 1953, 110, 244.

արհեստագործական բնակավայր, որը տնտեսական սերտ կապի մեջ է եղել եվրոպական երկրների, Միջին Ասիայի, Հայաստանի հետ¹⁵:

Դրամաթողարկումը Ռուսիայում XVI-XVIII դարերում

XVI դարի առաջին կեսին Ելենա Գլինսկայայի (Իվան IV Ահեղի մայրը) դրամական բարեփոխումը¹⁶ կարևոր իրադարձություն է՝ սկիզբ դնելով նոր ժամանակաշրջանի, երբ ի հայտ է գալիս համառուսական ընդհանուր դրամական համակարգը¹⁷:

Հին Ռուսիայի դրամների էվոլյուցիան. Գլինսկայայի բարեփոխումներից մինչև Պետրոս I-ի կառավարման կեսերը տեղի է ունենում դրամական միավորների կշիռների պարբերական իջեցում, ինչպես նաև դրամի չափսերի նվազում՝ եզրերը կտրելու միջոցով, սակայն արծաթե դրամները շարունակում էին մնալ շրջանառության մեջ, քանի որ արծաթը ցանկացած տեսքով ուներ արժեք և համարվում էր վճարամիջոց:

Այս համատեքստում ուշագրավ է ուսումնասիրել Կոշի դրամական գանձը, որը բացառապես արծաթե դրամներից է կազմված: Պոտինը, խոսելով այդ ժամանակաշրջանի դրամահատման տեխնիկայի մասին, գրում է. «XIV-XVII դարերում ռուսական և համաժամանակյա այլ երկրների դրամները հատվում էին գրեթե նույն տեխնիկայով: Հիմնական տարբերությունը դրամի հատածույլի (մետաղի թիթեղը, որի վրա դրվում էր կնիքը) պատրաստման եղանակի էր: Ռուսիայում մետաղալարը կտրտում էին որոշակի չափ ունեցող մասերի, հարվածի միջոցով տափակեցնելու հետևանքով դրանք դառնում էին ոչ մեծ ձվաձև թիթեղներ, որով էլ պայմանավորված էր դրանց տարբերությունը եվրոպական դրամներից»¹⁸:

Դրամագիտության մեջ ընդունված է 2-3-ից ավելի սերնդային ժամանակաշրջան ընդգրկող դրամական գանձերը համարել երկարատև կուտակման, որին պատկանում է նաև Կոշի գանձը: Այդպիսի գանձերի ուսումնասիրությունը կարևոր է այն առումով, որ կարելի է բացահայտել ավելի վաղ թողարկումների շրջանառության ժամանակային սահմանները: Սակայն այն հանգամանքը, որ վաղ թողարկումների շրջանառությունը կարող էր շարունակվել նաև հաջորդ մի քանի տիրակալների օրոք, «երկարատև կուտակման գանձ» բնորոշումը դարձնում է պայմանական: Նման գանձերի առաջացումն իրավացիորեն կապվում է առևտրականների, արհեստավորների կամ

¹⁵ Խաչիկյան 1999, 150-240:

¹⁶ Տարբեր աղբյուրներում բարեփոխման իրականացման թվականը տարբեր է՝ 1535 թվականի մարտ, 1536 թվականի մարտ-ապրիլ, 1538 թվականի ապրիլ-օգոստոս: Այնուամենայնիվ, բոլոր աղբյուրները փաստում են, որ բարեփոխում անցկացնելու սկզբնական շրջանում կեղծարարներին կախաղան էին բարձրացնում:

¹⁷ Мец 1974, 7-126.

¹⁸ Потин 1993, 165.

զինվորների հետ¹⁹։ Կոշի գանձի դեպքում մեզ առավել հավանական է թվում կապը առևտրի հետ, երբ Հայաստանն ընդգրկված էր Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի դրամական տնտեսության մեջ, իսկ ռուսական, արևմտաեվրոպական դրամները հասնում էին բացառապես առևտրի ճանապարհով։

Քննվող ժամանակահատվածում ռուսական դրամաթողարկումը կենտրոնացված էր չորս հիմնական դրամահատարաններում՝ Մոսկվա, Նովգորոդ, Պսկով և Տվեր։ Սակայն Տվերի դրամահատարանի գործունեությունը դադարում է դրամական բարեփոխման իրականացման գրեթե սկզբից²⁰։ Նովգորոդով և Պսկովով էր Արևմուտքից արծաթը բերվում Ռուսաստան։ Նովգորոդում դրամահատությունը սկսվել էր 1420 թվականից։ Մինչև 1456 թվականը այն իրականացվում էր ինքնուրույն, իսկ 1478 թվականից՝ Մոսկվայի իշխանության ենթակայության ներքո։ «Беликого Новгорода» գրությանը փոխարինում է Մոսկվայի Մեծ իշխանի տիտղոսը, և դիմերեսին պատկերվում է «Մոսկվայի ձիավորը»։ Նովգորոդի դրամահատարանի գործունեությունը վերջնականապես դադարեցվել է 1663 թվականին։ Ինչ վերաբերում է Պսկովի դրամահատարանին, ապա այնտեղ ինքնուրույն թողարկումներ են իրականացվել 1425-1510 թվականներին²¹։

XVII դարի առաջին կեսին Մոսկվայի դրամահատարանում կոպեկների թողարկման ընթացքը Ա. Մելնիկովան բաժանում է 5 փուլի.

1. I փուլ – 1613-1617 թթ.
2. II փուլ – 1618-1625 թթ.
3. III փուլ – 1626-1635 թթ.
4. IV փուլ – 1636-1643 թթ.
5. V փուլ – 1644-1645 թթ.²²

Առաջին փուլի վերջում՝ 1617 թվականին, ժամանակավորապես բացվում են Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարանները։ Երրորդ փուլի սկզբում՝ 1626 թվականին, Մոսկվայի դրամահատարանը հանձնվում է պետական գանձարանի ղեկավարմանը։ 1626 թվականին գրեթե միաժամանակ փակվում են Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարանները։ Դրամաթողարկումը սկսում է իրականացվել մեկ կենտրոնում՝ Մոսկվայի դրամահատարանում, որն ուներ պետական վերահսկողություն։ Դրամահատարանի կենտրոնացված ղեկավարումը և հումքի մատակարարումը պետության կողմից նշանակում էր դրամի հատման մասնավոր պատվերների վերացում։ Նախկինում

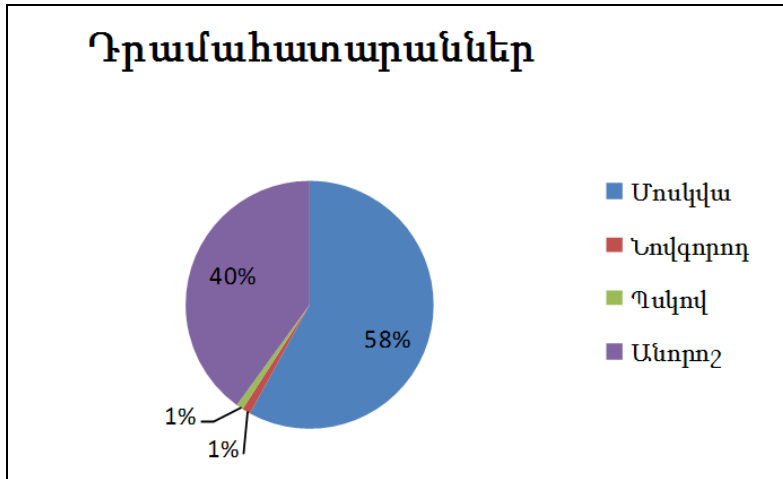
¹⁹ Потин 1993, 177.

²⁰ Спасский 1970, 113.

²¹ Спасский 1970, 93:

²² Мельникова 1989, 161.

մասնավոր պատվերներ իրականացնողները հիմնականում Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարաններն էին:

Աղ. 1. Դրամների բաժանումը՝ ըստ դրամահատարանների

«Կոպեկ» բառի ծագման վերաբերյալ գոյություն ունի մի քանի կարծիք: Առավել հավանական են երկուսը. բառը ծագել է «копить»՝ կուտակել բառից կամ դրամի վրա պատկերված ձիավորի ձեռքի նիզակից՝ «копье»:

Կոպեկը շատ փոքր չափեր և անհամաչափ ձև ուներ, սակայն Մեյնի-կովան նշում է, որ XVI-XVII դարերի ռուսական կոպեկները Արևմուտքում գնահատվում էին որպես բարձրորակ արծաթ՝ մատնանշելով 1620 թվականի փաստաթուղթը, որտեղ նշվում է, որ Մոսկվայի իշխանությունից օտարերկրացիները որպես մաքուր արծաթ իրենց հետ տանում էին հին մետաղադրամներ²³: Բարձրորակ արծաթի շնորհիվ կոպեկները հաճախ օգտագործվում էին զարդերի պատրաստման համար²⁴:

Գանձի նախնական ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալներ

Կոշի դրամական գանձը բաղկացած է բացառապես «կոպեկ» դրամական միավորից, որի վրա պատկերված է ձիավոր՝ նիզակը ձեռքին: Ձիավորը ներկայացվում է որպես Սուրբ Գևորգ, սակայն գոյություն ունի կարծիք, որ ձիավորի կերպարով պատկերված է Մեծ իշխանը: Ձիավորը թագակիր է, ուստի, մեր կարծիքով, պատկերում է ցարին: Այդպես ենթադրելու հիմք է տալիս այն, որ ավելի վաղ՝ Իվան III-ի (1462-1505 թթ.) և Վասիլի III-ի (1505-1533 թթ.) դրամների վրա պատկերված է ինքը՝ իշխանը: Դրամի դարձերեսին

²³ Мельникова 1989, 155:

²⁴ Малежик 2010, 74, <https://www.nbrb.by/bv/articles/8121.pdf> 25.02.21.

հինգ կամ վեցտողանի գրություն է. օրինակ՝ «цры велик кнзъ Михяло Федоровичъ всея Руси»: Տարբերություններ են նկատվում որոշ տառերի գրության ձևերում²⁵.

«Царь» տիտղոսով կոպեկները թվագրվում են 1547 թվականից հետո, Իվան IV-ի (1533-1584 թթ.)՝ որպես ցար թագադրվելու տարուց: Մինչ այդ ռուսական դրամների վրա նշվում է «князь великий» (մեծ իշխան) տիտղոսը: Կոշի գանձի ուսումնասիրված դրամների վրա, «մեծ իշխանից» բացի, առկա է «ցар» տիտղոսը, այսինքն՝ բոլոր կոպեկները հատված են 1547 թվականից հետո: Տիտղոսները գրվում էին ձայնավորի սղումով. «црь», «кнзъ»: Հաճախ գրության վերևում առկա է համառոտագրության պատիվ նշանը, իսկ վերջին տողը երկու կողմից ներառված է կետերի մեջ:

А ➔ Я
В ➔ В
І ➔ И (Н)
Ф ➔ Ф
У ➔ У
А ➔ І

Գանձի կշիռը մոտ 1,3 կգ է, դրամների կշիռը 0,28-0,69 գրամի միջակայքում է, իսկ տրամագծի միջինացված ցուցանիշը՝ 13,5-14 մմ: Դրամների կշռային տարբերությունները վերագրում ենք դրանց թողարկման տարբեր փուլերի, երբ, ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակով պայմանավորված, մետաղադրամի կշիռը փոխվում է:

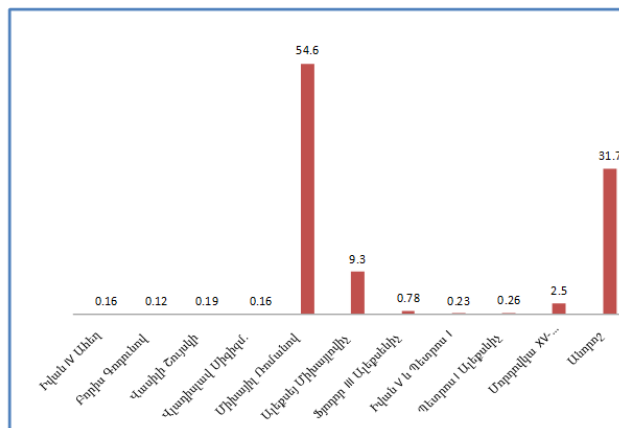
Ցար	դրամների թիվ	%
Իվան IV Ահեղ (1533-1584 թթ.)	5	0.16
Բորիս Ֆեոդորովիչ Գոդունով (1598-1605 թթ.)	4	0.12
Վասիլի Իվանովիչ Շոյսկի (1606-1610 թթ.)	6	0.19
Վլադիսլավ Սիգիզմունդովիչ (1610-1612 թթ.)	5	0.16
Միխայիլ Ֆեոդորովիչ Ռոմանով (1613-1645 թթ.)	1650	54.6
Ալեքսեյ Միխայլովիչ (1645-1676 թթ.)	281	9.3
Ֆյոդոր III Ալեքսեևիչ (1676-1682 թթ.)	24	0.78
Իվան V Ալեքսեևիչ Պետրոս I Ալեքսեևիչի հետ համատեղ (1682-1696 թթ.)	7	0.23
Պետրոս I Ալեքսեևիչ (1689-1725 թթ.)	8	0.26
Մորդովկա XV-XVIII դդ.	75	2.5
Անորոշ	1012	31.7

Աղ. 2. Գանձի բաժանումը՝ ըստ ցարերի

Գանձի ամենավաղ դրամը Իվան IV Ահեղի (1533-1584 թթ.) կոպեկն է, իսկ ամենաուշը՝ Պետրոս I Ալեքսեևիչի (1689-1725 թթ.) նախառեֆորմյան

²⁵ Гришин 2001, 6-7.

դրամը: Գանձում գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1613-1645 թթ.) դրամները: Երկրորդը՝ ըստ քանակի, Ալեքսեյ Միխայլովիչի (1645-1676 թթ.) դրամներն են: Մինչև Միխայիլ Ֆեոդորովիչն իշխած ցարերի՝ Իվան IV Ահեղի (1533-1584 թթ.), Բորիս Գոդունովի (1598-1605 թթ.), Վասիլի Շոյսկու (1606-1610 թթ.) և Վլադիսլավ Սիգիզմունդովիչի (1610-1612 թթ.) դրամները գանձում փոքրաթիվ են: Առկա են նաև Ֆյոդոր III Ալեքսեևիչի (1676-1682 թթ.), Իվան V-ի (1682-1696 թթ.) և Պետրոս I-ի (1689-1725 թթ.) առանձին և համատեղ թողարկած դրամներ: Դրամական գանձը, ամենայն հավանականությամբ, թաղվել է XVIII դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում, քանի որ գանձում առկա են Պետրոս I-ի միայն մինչև 1704 թ. շրջանի մետաղադրամներ:

Աղ. 3. Դրամների բաժանում

Գանձն առանձնահատուկ է իր մեծաքանակությամբ, որտեղ գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1645-1676 թթ.) դրամները: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ Միխայիլ Ֆեոդորովիչի թագադրումից անմիջապես հետո՝ 1613 թ. մարտին, երկու ժամանակավոր դրամահատարաններ՝ Մոսկվայի և Յարոսլավի, սկսեցին նրա անվամբ կոպեկների զանգվածային թողարկում: Սակայն 1613 թ. մայիսից Յարոսլավի դրամահատարանը դադարում է գործել, և կնիքները տեղափոխվում են Մոսկվա ու ձևափոխվում²⁶: Մեր կարծիքով՝ առկա է նաև այն հանգամանքը, որ, մյուս գահակալների հետ համեմատած, Միխայիլ Ֆեոդորովիչը և Ալեքսեյ Միխայլովիչն ավելի երկար են գահակալել և համեմատաբար ավելի խաղաղ պայմաններում: Նրանց օրոք տնտեսական կյանքը վերելք է ապրում, որը նպաստում է նաև հայ-ռուսական առևտրական պայմանագրերի կնքմանը:

²⁶ Мельникова 1989, 132-134.

Միխայիլ Ֆեոդորովիչի կոպեկների մեծ մասը թողարկվել է Մոսկվայի դրամահատարանում, իսկ Նովգորոդի և Պսկովի թողարկումները փոքրաթիվ են, քանի որ նրա կառավարման սկզբում վերջիններս գտնվում էին ռազմա-քաղաքական ծանր վիճակում²⁷:

Գանձի 75 դրամներ պատկանում են ռուսական արծաթե դրամների «մորդովկա» կոչվող տիպին (նկ. 1-3): *Մորդովկաների* տիպաբանությանը և կիրառությանը մանրամասն անդրադարձել է Իվան Սպասկին²⁸, ըստ որի՝ դրանք իրենց անվանումն ստացել են մերձվոլգյան տարածքում բնակվող ազգերից մեկի՝ մորդովացիների անունից²⁹, որոնց տարազի մաս են կազմում մետաղադրամները, ծովախեցիները՝ կարված հագուստին: *Մորդովկաները* արծաթե կամ պղնձե դրամներ են՝ տարբեր պատկերներով, դարձերեսին՝ ռուսական տառերով, որոնք իմաստ չեն արտահայտում: Հատված լինելով ցածրորակ արծաթից՝ օգտագործվել են որպես զարդ՝ XVI-XVII դդ. արծաթե կոպեկների հետ: Գոյություն ունի կարծիք, որ *մորդովկաները* հատվել են ծիսական նպատակով, որպեսզի իրական բարձրորակ արծաթե դրամները չծակվեն կամ շրջանառությունից դուրս չգան: Դրանք օրինական դրամական թողարկումների ընդօրինակություններ են և, հավանաբար, նախատեսված չեն եղել շրջանառության համար³⁰: *Մորդովկաների* առկայությունը կոպեկների հետ մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ գանձերի անբաժան մաս են կազմել նաև թանկարժեք մետաղներից զարդերը:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Կոշի գանձի դրամների զգալի մասը պատկանում է Մոսկվայի դրամահատարանին՝ դրամահատարանի տարբեր նշաններով: Քաղաքի անունը նշված է առաջին կամ երկու սկզբնատառերով, առաջին երկու սկզբնատառերից կազմված մենագրով, ամբողջովին՝ երկու տողով, կամ աղավաղված.

- Ձիու ոտքերի տակ «М» տառը (նկ. 4)
- Ձիու ոտքերի տակ «МО» տառերը (նկ. 5)
- Ձիու ոտքերի տակ «մենագրի նկարը» (նկ. 6)
- Ձիու ոտքերի տակ «МО/CKBA» (նկ. 7)

²⁷ Мельникова 1989, 158.

²⁸ Спасский 1954, 189-238.

²⁹ Спасский 1970, 138.

³⁰ Нестеров И.В., «Мордовки» – подчерицы русской монетной системы, http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_nesterov.htm

- Ձիու ոտքերի տակ «МОС/КВА» (նկ. 8)
- Ձիու ոտքերի տակ «МОС/МК» կամ «ОС/МК» ձևերով, ծիավորի պատկերի կողքերին՝ երկու կողմերում «К» և «Л» տառերը, ենթադրում ենք, որ նշանակել են «Князь» և «Царь» (նկ. 9):

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Գանձում առկա Նովգորոդի (նկ. 10-12) և Պսկովի (նկ. 13-15) դրամների վրա քաղաքների անունները նշված են համապատասխանաբար՝ «ПС» և «НРГІ»: Այդ քաղաքները, չնայած որ տնտեսական և քաղաքական կարևոր կենտրոններ էին³¹, պարբերաբար եղել են ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակներում, որի պատճառով դրամահատարաններն աշխատել են ընդհատումներով, և արտադրանքի ծավալները մեծ չեն եղել:

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

31 Соловьев 1988, 26-27.

Եզրակացություններ

XVI-XVII դարերի ռուսական դրամների յուրահատկություններից է այն, որ դրանք չունեն հատման տարեթիվ, և երբեմն չի նշվում հատման վայրը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ դրամների մի ամբողջ խումբ թվագրվում է ոչ հստակ: Այս պարագայում դրամի ճիշտ թվագրման և հավաստի տվյալների ստացման աղբյուր կարող է լինել դրամական գանձերի ուսումնասիրությունը:

Տվյալ ժամանակաշրջանի ռուսական դրամները այնքան սակավաթիվ են Հայաստանի տարածքում, որ, անկախ քանակից, դրանց հայտնաբերումը պատմական, դրամագիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և կարևոր եզրահանգումների հիմք տալիս:

Հայտնի են նաև Հայաստանից հայտնաբերված համաժամանակյա պարսկական և թուրքական դրամներ, սակայն դրանց մասին տվյալները նպատակահարմար չգտանք քննարկել այստեղ, քանի որ դրանք եղել են Հայաստանում շրջանառվող պաշտոնական վճարման միջոց: Հայաստանը, որը բաժանված էր օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, ընդգրկված էր այդ կայսրությունների դրամական տնտեսության մեջ՝ ի տարբերություն ռուսական և արևմտաեվրոպական դրամների, որոնք կարող էին մուտք գործել բացառապես առևտրականների միջոցով:

Գանձերի թաղումը ապահով վայրում ցույց է տալիս հասարակության վերաբերմունքը բարեփոխման շնորհիվ ստեղծված նոր դրամների հանդեպ: Բնակչության մոտ ձգտում է նկատվում թաքցնել հին, ընդունված մետաղադրամները, որոնք թվում են ավելի վստահելի, քան նորերը. սրան կարող էր նպաստել նաև պետության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անկայուն իրավիճակը:

Գրականություն

Եղիշե 2003, Վասն Վարդանաց եւ հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 515-1072:

Դիվան հայ վիմագրության 1966, պր. I, Անի քաղաք, կազմ. Հ.Ա. Օրբելի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 138 էջ:

Մովսես Խորենացի 2003, Պատմութիւն հայոց մեծաց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 1737-2196:

Փավստոս Բուզանդ 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 273-428:

Ագուլեցի Զ. 1938, Օրագրութիւն, Երևան, «Արմֆան», 198 էջ:

Բայբուրդյան Վ.Ա. 1996, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, «Դա Վինչի», 247 էջ:

- Ժամկոչյան Հ.Գ., Աբրահամյան Ա.Գ., Մելիք-Բախշյան Ա.Տ., Պողոսյան Ա.Պ. 1975, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 783 էջ:
- Խաչիկյան Լ. 1999, Հայերը հին Մոսկուայում և Մոսկուա տանող ճանապարհների վրայ, Երևան, «Գանձասար աստվածաբանական կենտրոն», էջ 150-240:
- Խաչիկյան Շ.Լ. 1988, Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 223 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Մանանդյան Հ. 1936, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, «Հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի», 278 էջ:
- Մանուչարյան Ա. 2017, Արագածոտնի նախարարական տները IV-VII դարերում, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, N 3 (24), էջ 35-46:
- Միրիջանյան Դ. 2020, Վաղմիջնադարյան ամրոցաշինությունը Արագածոտն գավառում, «Էջմիածին» Գ, էջ 49-67, 4 աղյուսակ:
- Պապիկյան Բ.Վ. 2018, Նոր Զուղայի վաճառականները՝ որպես Իրանի և Արևմտյան Եվրոպայի միջև առևտրի միջնորդներ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 129-141:
- Փափազյան Վ. 1986, Առևտրային ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում XVII դարում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., N 4, էջ 156-162:
- Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов, 1953 г., т. I, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 287 с.
- Гришин И.В., Клешинов В.Н. 2001, Каталог русских средневековых монет царя Михаила Федоровича 1613-1645 г., Москва, «Едиториал УРСС», 96 с.
- Закарий Канакерци 1969, Хроника, Перевод с армянского, предисловие и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян, Москва, «Наука», 319 с.
- Манандян Я.А. 1954, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, V в. до н. эры – XV в.н. эры, Ереван, изд. Ереванского университета, 346 с.
- Мельникова А.С. 1989, Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого, История русской денежной системы с 1533 по 1682 год, Москва, «Финансы и статистика», 318 с.
- Мец Н.Д. 1974, Монеты великого княжества Московского (1425-1462), Москва, изд. Государственного исторического музея, 163 с.
- Пахомов Е.А. 1940, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. III, Баку, «АзФАН», 92 с.
- Пахомов Е.А. 1954, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. VI, Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 114 с.
- Потин В.М. 1993, Монеты, клады, коллекции, СПб., «Искусство-СПб.», 368 с.
- Соловьев С.М. 1988, История России с древнейших времен, т. 3-4, Москва, «Мысль», с. 765.
- Спасский И.Г. 1954, Денежное обращение на территории Поволжья в первой половине XVI в. и так называемые мордовки, Советская археология, N XXI, с. 189-238.
- Спасский И.Г. 1970, Русская монетная система, Историко-нумизматический очерк, СПб., «Аврора», 256 с.

Малежик В. 2010, Русская монета в кладах первой половины XVII в. на территории Гродненской области, Международная конференция, 8 с. <https://www.nbrb.by/bv/articles/8121.pdf> (25.02.2021).

Нестеров И.В., «Мордовки» – падчерицы русской монетной системы, http://www.idmedia.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_nesterov.htm (24.03.2021).

ԿՈՇԻ XVI-XVIII ԴԴ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁԸ

Վեռա Բոյան

Ամփոփում

Կոշում հայտնաբերված ռուսական արծաթե դրամների գանձը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, և հետագա ուսումնասիրությունը նոր բացահայտումների հիմք կարող է դառնալ: Նմանօրինակ բազմաքանակ գանձի հայտնաբերումը մեկ անգամ ևս փաստում է տարածաշրջանի ներգրավվածությունը առևտրական ակտիվ գործունեության մեջ: Հայաստանի բարենպաստ դիրքը՝ որպես կապող օղակ Արևելքի և Արևմուտքի միջև, նպաստում էր առևտրական և մշակութային հարաբերությունների զարգացմանը:

Գանձը բաղկացած է 3002 կոպեկ և 75 մորդովկա կոչվող արծաթե դրամներից: Այն առանձնահատուկ է իր մեծաքանակությամբ, որտեղ գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1645-1676 թթ.) դրամները: Դրամական գանձը թաղվել է, ամենայն հավանականությամբ, XVIII դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում, քանի որ առկա են Պետրոս I-ի նախառեֆորմյան շրջանի դրամներ:

Բանալի բառեր՝ Ռուսական իշխանություն, Կոշ, դրամական գանձ, կոպեկ, մորդովկա, դրամահատարան, առևտուր:

КЛАД РУССКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ XVI-XVIII ВВ. ИЗ КОША

Вера Боян

Резюме

Огромный интерес являет собой клад русских серебряных монет, найденный в Коше. Обнаружение такого количества монет еще раз доказывает причастность региона к активной торговой деятельности. Благоприятное положение Армении как связующего звена между Востоком и Западом способствовало развитию торговых и культурных связей.

Клад уникален по своему содержанию и состоит из 3002 копеек и 75 серебряных монет под названием *мордовка*. Большая часть монет относится к периоду правления Михаила Федоровича (1645-1676 гг.). Вероятно, клад был захоронен в первом десятилетии XVIII века, поскольку среди монет имеются монеты до-реформационного периода правления Петра I.

Ключевые слова – Русское княжество, Кош, денежный клад, копейка, мордовка, монетный двор, торговля.

RUSSIAN SILVER COINS' HOARD OF XVI-XVIII CENTURIES FROM KOSH

Vera Boyan

Abstract

The hoard of Russian silver coins found in Kosh presents a great interest, further study of which can be the basis of new discoveries. The find of such a large number of russian coins once again proves the involvement of the region in trade activities. Armenia's favorable position between the East and the West, contributed to the development of trade and cultural relations.

The hoard consists of 3002 kopecks and 75 silver coins called Mordovka. It is unique in its quantity. The coins of Mikhail Feodorovich (1645-1676) are a large amount in the hoard. In all probability the hoard had been buried during the first decade of the XVIII century, as there are coins of the pre-reform period of Peter I.

Key words – Russian principality, Kosh, hoard, kopeck, mordovka, mint, trade.